

Εργασία και Πρόνοια

Τα χωρικά αποτυπώματα της σχέσης τους
στη Βιομηχανική οδό Πειραιώς

Επιμέλεια: Αλυσανδράτου Δήμητρα
Επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία

Πολυτεχνείο Κρήτης
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Ερευνητική Εργασία

Εργασία και Πρόνοια.

Τα χωρικά αποτυπώματα της σχέσης τους στη
Βιομηχανική οδό Πειραιώς.

Επιμέλεια: Αλυσανδράτου Δήμητρα
Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Κωτσάκη Αμαλία
Χανιά 2018

Περιεχόμενα

01.	Εισαγωγή	
1.1	Σκοπός- Αντικείμενο- Βιβλιογραφική Ανασκόπηση.....	10
1.2	Μέθοδος Συλλογής Στοιχείων.....	11
1.3	Ερμηνευτική Μέθοδος.....	11
	Α. Υπόθεση Εργασίας.....	11
	Β. Συγκρότηση Εργασίας.....	14
	Γ. Ερευνητικά Ερωτήματα.....	15
02.	Ευρήματα	
	Σύντομη Ιστορική Ανασκόπηση- Η εξέλιξη της Οδού Πειραι ώς.....	20
	Η πρώτη εμφάνιση της έννοιας της φιλανθρωπίας στην περιοχή- Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα.....	32
	Περίθαλψη των εγκαταλειμμένων βρεφών- Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών.....	42
	ΠροσφυγικοίΣυννοικισμοί.....	48
03.	Ερμηνεία- Συμπεράσματα.....	58
04.	Βιβλιογραφία.....	68

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Σκοπός της έρευνας

Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση και η ερμηνεία του χωρικού αποτυπώματος της σχέσης Εργασίας και Πρόνοιας, εντοπισμένης στην πρόσφορη μελέτη περίπτωσης του αστικού τοπίου της ταυτισμένης με την βιομηχανία οδού Πειραιώς από τον 19ο αιώνα μέχρι την περίοδο που ακολούθησε αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή.

Αντικείμενο της έρευνας

Ως αντικείμενο της έρευνας ορίζονται τα κτήρια Πρόνοιας πάνω στον άξονα της οδού Πειραιώς σε σχέση με τις παρακείμενες βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Πιο συγκεκριμένα μελετώνται το Δημοτικό Βρεφοκομείο των Αθηνών που βρίσκεται στην οδό Πειραιώς, στην σημερινή πλατεία Κουμουνδούρου, το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα το οποίο βρισκόταν στην γωνία της οδού Πειραιώς με την οδό Μυλλέρου και τέλος, οι προσφυγικοί συνοικισμοί που χωροθετήθηκαν σε περιοχές εκατέρωθεν της οδού Πειραιώς μετά την Μικρασιατική καταστροφή το 1922 (Τάυρος, Άγιος Ιωάννης Ρέντης) εποχή που γνώρισε τη μέγιστη βιομηχανική της ακμή.

Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Ο άξονας της οδού Πειραιώς όσον αφορά την ιστορική και πολεοδομική του εξέλιξη έχει μελετηθεί επαρκώς. Κύρια πηγή είναι η μελέτη του καθηγητή του ΕΜΠ Νίκου Μπελαβίλα για την οδό Πειραιώς η οποία παρουσιάστηκε στην 5η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση ΤΙC CΙΗ με τίτλο «Το Τέλος των Γιγάντων. Βιομηχανική Κληρονομιά και Μετασχηματισμοί των Πόλεων¹». Για τα συγκεκριμένα κτήρια Πρόνοιας με τα οποία

¹ Μπελαβίλας, Νίκος, «ΟΔΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ», εισήγηση στο Συνέδριο: Το τέλος των γιγάντων, Βιομηχανική Κληρονομιά και Μετασχηματισμοί των Πόλεων,

ασχολούμαι έχουν γίνει αναφορές στην ίδια μελέτη αλλά και στο συλλογικό έργο Το Μεταξουργείο της Αθήνας, στο κείμενο της Χριστίνας Αγριαντώνη «Συνοικία Μεταξουργείο»², όχι όμως για την σχέση τους και την επίδραση τους στην εξέλιξη του άξονα. Στο συγκεκριμένο ζήτημα υπάρχει βιβλιογραφικό κενό καθώς δεν υπάρχουν αντίστοιχες έρευνες.

1.2 Μέθοδος Συλλογής Στοιχείων

Η συλλογή στοιχείων της παρούσας εργασίας επιτεύχθηκε με:

- Έρευνα πεδίου
- Έρευνα στον Τύπο
- Βιβλιογραφική έρευνα
- Διαδικτυακή έρευνα

1.3 Ερμηνευτική μέθοδος

Α. Υπόθεση εργασίας

Η έννοια της Πρόνοιας ξεκίνησε από πολύ νωρίς να συνδέεται με την έννοια της εργασίας και αργότερα με την έννοια της βιομηχανίας. Ήδη από τον 16ο αιώνα δημιουργούνται τα περισσότερα από τα προβλήματα που θα σημαδέψουν στη συνέχεια τη ζωή των σύγχρονων κοινωνιών: η γέννηση της εργατικής τάξης και οι συγκρούσεις ανάμεσα σε εργοδότες και εργάτες, απεργίες, οικονομικές κρίσεις, πληθωρισμός και φτώχεια³. Ο μεγάλος

Βόλος, Νοέμβριος 22-25, 2007

2 Αγριαντώνη, Χριστίνα, Συνοικία Μεταξουργείο. Στο έργο Αγριαντώνη Χριστίνα, Χατζηϊωάννου, Το Μεταξουργείο της Αθήνας, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1995

3 Bronislaw Geeremek, La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres du Moyen Âge à nos jours, Gallimard, Παρίσι, 1987, μτφ. Κορασίδου Μαρία (<https://openeclass.panteion.gr/mod->

αριθμός φτωχών που συνέρεαν στις πόλεις, προκάλεσε την αδυναμία διαχείρισης τους από μεριά του κράτους. Παρουσιάστηκε η αδυναμία εξεύρεσης μέσων χρηματοδότησης, διαμορφώνοντας έτσι τις συνθήκες για πιθανές εξεγέρσεις και αναταραχές. Το σύνολο των διαφορών αυτών δυσκολιών συνέβαλλαν στην προώθηση ενός συνόλου μεταρρυθμίσεων του συστήματος της αγαθοεργίας, την οποία μέχρι τότε είχε αναλάβει αποκλειστικά η εκκλησία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα με σκοπό την επίδειξη της δύναμής τους. Έτσι προέκυψε η ιδέα για την απομάκρυνση των φτωχών από την πόλη και η συγκέντρωση τους σε ένα συγκεκριμένο χώρο, όπου θα μπορούσαν να περιθάλπονται με λιγότερα έξοδα, να εργάζονται και να επιτηρούνται. Η πολιτική αυτή του «μεγάλου εγκλεισμού», πολιτική με χαρακτήρα αναπόσπαστα ηθικό και οικονομικό, σημάδεψε την εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνιών. Αποτελεί ένα από τα βασικά στάδια της ιστορίας του εργασιακού ήθους, όπου συνενώνονται οι φιλεύσπλαχνες προθέσεις με την ωμότητα του κατασταλτικού συστήματος.⁴

Οι εμπειρίες του συστήματος των «νοσοκομειακών» θεσμών, που στηρίζονται στην αντίληψη του «εργαστηρίου-φυλακής», θα βρουν κατά κάποιο τρόπο την προέκτασή τους στον κόσμο των εργοστασίων της βιομηχανικής εποχής: ο τρόπος οργάνωσης της εργασίας, ο αυστηρός εσωτερικός κανονισμός, η επιβολή πειθαρχικών κανόνων, και τέλος, η εξωτερική όψη των εργοστασίων – που τόσο έντονα σημάδεψαν το αστικό τοπίο ώστε τα ίχνη τους διατηρήθηκαν μέχρι τον 20ο αιώνα – αποτελούν πολλά από τα χαρακτηριστικά που, όπως και τα άσυλα, θυμίζουν την εικόνα της

ules/document/file.php/TMG138/%CE%91%CF%80%CE%B-F%CF%83%CF%80%CE%AC%CF%83%CE%B-C%CE%B1%CF%84%CE%B1%20%CE%B1%CF%80%CF%8C%20%CF%84%CE%BF%20%CE%AD%CF%81%CE%B3%CE%BF%20%CF%84-%CE%BF%CF%85%20Bronislaw%20Geremek%20-%20t.pdf)

4 ό.π

φυλακής.⁵

Προχωρώντας προς την βιομηχανική επανάσταση παρατηρούμε, με προεξάρχουσα την περίπτωση της Βρετανίας, ένα κύμα έντονης εσωτερικής μετανάστευσης και τη μετάβαση πληθυσμών στις πόλεις. Η ζωή όσων εγκαταλείπουν την ύπαιθρο και μεταβαίνουν στις πόλεις καταλήγει να γίνεται δυσβάσταχτη καθώς με τον καπιταλισμό εκτός από την φτώχεια εντείνεται και η ανισότητα και έτσι ο εσωτερικός μετανάστης γίνεται εξαθλιωμένος εργάτης.⁶ Η αστικοποίηση όμως αυτή γίνεται χωρίς προγραμματισμό και με ελάχιστη κρατική παρέμβαση ή παρέμβαση από την τοπική αυτοδιοίκηση, με αποτέλεσμα την συγκρότηση υποβαθμισμένων περιοχών μέσα στις πόλεις με χαρακτηριστικές εικόνες εξαθλίωσης λόγω των κακών συνθηκών υγιεινής. Πιο συγκεκριμένα οι κατοικίες τις εργατικής τάξης έχουν κακό αερισμό, ενώ ταυτόχρονα η έλλειψη μεταφορικών μέσων έχει ως άμεσο αποτέλεσμα την χωροθέτησή τους σε κοντινή απόσταση από τους περισσότερους χώρους εργασίας και ταυτόχρονα παραγωγής, με αποτέλεσμα να έρχονται αντιμέτωπες με τα προβλήματα που προκαλούν τα απόβλητα των εργοστασίων.

Ο 19ος αιώνας χαρακτηρίστηκε από τη γέννηση των εργατικών οικισμών σε συνδυασμό με την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής, τη διόγκωση των προβλημάτων της κατοικίας των εργατών και την εμφάνιση της φιλανθρωπίας ως αντιστάθμισμα των μεγάλων κοινωνικών προβλημάτων. Η εγκατάσταση των εργοστασίων σε απομακρυσμένα σημεία οδήγησε τους βιομήχανους να προβλέψουν κατοικίες για τους εργαζόμενους με στόχο την καλύτερη απόδοση εργασίας. Ως συνέπεια εμφανίζεται η τοποθέτηση των κατοικιών αυτών σε άμεση γειτνίαση με

5 ό.π

6 Δίκαιος, Κώστας, Ο εκτενής 19ος αιώνας και οι απαρχές του κράτους πρόνοιας, στο Συλλογικό Έργο Ιστορία Κοινωνικής Πολιτικής, εκδ. Gutenberg, 2010, σ. 378)

τον χώρο εργασίας και η απομάκρυνσή τους από τα κέντρα των πόλεων. Σκοπός της απομάκρυνσης αυτής ήταν κυρίως ο έλεγχος των κινήσεων και των συναναστροφών των κατοίκων, ούτως ώστε να αποφεύγονται και να εμποδίζονται οι συχνές επικοινωνίες. Έτσι παρατηρείται η απομόνωση του οικογενειακού πυρήνα, η επιτήρηση των κατοίκων, η προσπάθεια επιβολής ηθικών κωδίκων συμπεριφοράς μέσω διάφορων τρόπων όπως την παροχή βιβλιοθηκών και μουσείων, την κατασκευή δημόσιων λουτρών, συστημάτων αποχέτευσης, υποδομών ηλεκτρισμού και αερίου αλλά και την προώθηση ορθολογικών, αποδεκτών και ακίνδυνων δραστηριοτήτων αναψυχής. Η πρόθεση οργάνωσης της καθημερινής διαβίωσης επιδρά στην ανάπτυξη μεταρρυθμιστικών αποφάσεων σχεδιασμού του χώρου αντανakλώντας τις τάσεις της φιλανθρωπίας και της οικονομικής ηγεσίας που επεδίωκε να οργανώσει την καθημερινότητα των κατοίκων με στόχο την εγγυημένη ποιότητα της παραγωγής, την αύξηση των κερδών τους αλλά και τον έλεγχο της κοινωνικής συμπεριφοράς.

Ορισμός

Ώς Κράτος Πρόνοιας ορίζεται μια δεδομένη ιστορικά μορφή του αστικού, εθνικού κράτους, με κύριο χαρακτηριστικό της την διευρυμένη κοινωνική λειτουργία του, υπεύθυνο για την κοινωνική προστασία των πολιτών του και την επίτευξη της ευημερίας τους.⁷ Πρόκειται για ένα ιδεατό μοντέλο κράτους, βασισμένο στις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης και της σχεδιασμένης συλλογικής δράσης με στόχο την συστηματική κάλυψη των αναγκών των πολιτών του και την εξάλειψη ή τουλάχιστον την σημαντική

7 Στασινοπούλου, Όλγα Β., σημειώσεις για το μάθημα *Κοινωνική Πολιτική: βασικές έννοιες, ιστορική εξέλιξη, φορείς και πρότυπα*, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, 2006, σελ. 48

μείωση της κοινωνικής ανισότητας.⁸⁹

Β. Συγκρότηση της εργασίας

Το ερευνητικό υλικό της εργασίας κατανέμεται με βάση τον τύπο κτηρίου Πρόνοιας διαμορφώνοντας έτσι τα τρία αντίστοιχα κεφάλαια· το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών και τους Προσφυγικούς Συνοικισμούς. Πρόκειται για τους τρεις χαρακτηριστικούς τύπους κτηρίων πρόνοιας που εμφανίζονται στον άξονα της οδού Πειραιώς κατά την περίοδο που εκτείνεται από τον 19ο αιώνα μέχρι τα χρόνια αμέσως μετά την Μικρασιατική καταστροφή, επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό τη διαμόρφωση του χαρακτήρα της οδού Πειραιώς.

Η ερμηνεία της εργασίας θα επιχειρηθεί στη διαγώνιο της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, της Ιστορίας της Πόλης και των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στην Ελλάδα την συγκεκριμένη περίοδο και οδήγησαν στην δημιουργία των συγκεκριμένων κτηρίων Πρόνοιας.

Γ. Ερευνητικά Ερωτήματα

Τα ερωτήματα στα οποία η συγκεκριμένη εργασία θα επιχειρήσει να απαντήσει είναι τα παρακάτω:

- Πως συσχετίζονται οι επιλογές για κτήρια πρόνοιας με τις πρυτανεύουσες χρήσεις στην οδό Πειραιώς;
- Ποια είναι τα κριτήρια επιλογής για τη χωροθέτησή τους;
- Τι λειτούργησε ως κίνητρο για την αποκρυστάλλωση

⁸⁹ Στασινοπούλου, Όλγα Β., Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική εξέλιξη, σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις, έκδοση Gutenberg, Αθήνα, 1997, σελ. 26

του χαρακτήρα της οδού Πειραιώς; Με ποια σειρά εγκαταστάθηκαν στην οδό οι υπό μελέτη χρήσεις;

- Ποιες είναι οι αρχιτεκτονικές επιλογές των συγκεκριμένων κτηρίων;
- Πώς επηρέασε αρχιτεκτονικά η έννοια της ευεργεσίας;

EYPHMATA

Σύντομη ιστορική ανασκόπηση – Η εξέλιξη της οδού Πειραιώς

Ένα από τα μεγαλύτερα δημόσια έργα που πραγματοποιήθηκαν στο νεοσύστατο Ελληνικό κράτος με την εγκατάσταση της πρωτεύουσας στην Αθήνα ήταν η κατασκευή της οδού Αθηνών-Πειραιώς, έργο που ξεκίνησε το 1834 και τερματίστηκε το 1836. Είναι από τους αρχαιότερους δρόμους καθώς ακολουθεί τα ίχνη του βόρειου μακρού τείχους⁹ της πόλης με εκτροπή στα βόρεια όρια του Μοσχάτου και του Ταύρου. Η βασική χάραξη του δρόμου βασίστηκε στο σχέδιο του αρχιτέκτονα Leo von Klenze αφού πρώτα είχε προηγηθεί ένα μεγαλόπνοο σχέδιο από τους «αρχιτέκτονες της κυβερνήσεως» Σταμάτη Κλεάνθη και Εδουάρδο Σάουμπερτ το οποίο τελικά δεν υλοποιήθηκε. Το σχέδιο των Κλεάνθη και Σάουμπερτ τοποθετούσε τα χειμερινά ανάκτορα στην πλατεία Ομονοίας και τα θερινά στην πλατεία Καραϊσκάκη του λιμανιού. Ο Leo von Klenze άλλαξε τα σχέδια τοποθετώντας τα ανάκτορα στον Κεραμεικό μαζί με το αυλαρχείο και τα υπουργεία¹⁰. Τα

⁹ Τα Μακρά Τείχη ήταν αμυντικά τείχη της πόλης των Αθηνών, κατασκευάστηκαν μεταξύ 459- 456 π.Χ. και συνέδεαν την πόλη των Αθηνών και το λιμάνι του Πειραιά. Διακρίνονταν στο Φαληρικό και το Βόρειο τείχος. (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών http://www.eie.gr/archaeologia/gr/02_DELTIA/Fortification_Walls.aspx)

¹⁰ Μπελαβίλας, Νίκος, «ΟΔΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ», εισήγηση στο Συνέδριο: Το τέλος των γιγάντων, Βιομηχανική Κληρονομιά και Μετασχηματισμοί των Πόλεων, Βόλος, Νοέμβριος 22-25, 2007

1. Αντιπαραβολή των σχεδίων Σ. Κλεάνθη- E. Schaubert (άνω) και L.v. Klenze (κάτω)

μεγαλειώδη αυτά σχέδια όμως τα οποία είχαν κινητοποιήσει τις αγορές γης και είχαν προσελκύσει σημαντικές επενδύσεις¹¹, δεν έμοιαζαν σε τίποτα με την τελική κατάληξη του δρόμου.

Αντιθέτως ο δρόμος κατακλύστηκε από οχληρές και ανεπιθύμητες χρήσεις. Στον άξονα της οδού Πειραιώς ξεκίνησαν να εγκαθίστανται εργοστάσια, βιοτεχνίες και ό,τι δεν μπορούσε να ενσωματωθεί στα αστικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά¹². Από την αρχή της δημιουργίας της, η οδός Πειραιώς ήταν ο βασικός άξονας μεταφοράς εμπορευμάτων από τον Πειραιά στην πρωτεύουσα. Έτσι γρήγορα ο δρόμος κατέληξε να βρίσκεται σε κακή κατάσταση και να περιβάλλεται από ρυπογόνες χρήσεις, όπως τα ασβεστοκάμينا και η βυρσοδεψία. Από τους πρώτους παράγοντες που οδήγησαν στην κατάσταση αυτή ήταν η ίδρυση του μεταξουργείου το 1852 στο συγκρότημα Κατακουζηνού. Το συγκεκριμένο συγκρότημα προοριζόταν για εμπορικό κέντρο¹³, χρήση όμως η οποία μετά την αλλαγή των σχεδίων της πόλης δεν είχε πια νόημα. Το 1862, η εγκατάσταση του εργοστασίου του φωταερίου στην περιοχή αλλά και λίγο αργότερα η δημιουργία του σιδηροδρόμου Αθηνών- Πειραιώς το 1869, επισφράγισαν τον χαρακτήρα του δρόμου και διέκοψαν την επέκταση του αστικού ιστού προς τα νότια. Η σύνδεση με το λιμάνι του Πειραιά συνέβαλε στη συγκέντρωση βιομηχανιών και βιοτεχνιών σε όλο το μήκος του άξονα με μεγαλύτερη πυκνωση στο πλησιέστερο τμήμα προς το λιμάνι. Δεν υπήρχαν πια περιθώρια υλοποίησης των πρότερων μνημειωδών σχεδίων για την οδό. Ο αστικός ιστός αναπτύχθηκε

11 Αγριαντώνη, Χριστίνα, Συνοικία Μεταξουργείο. Στο έργο Αγριαντώνη Χριστίνα, Χατζηϊωάννου, Το Μεταξουργείο της Αθήνας, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1995, σελ. 158

12 Μπελαβίλας, Νίκος, «ΟΔΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ», εισήγηση στο Συνέδριο: Το τέλος των γιγάντων, Βιομηχανική Κληρονομιά και Μετασχηματισμοί των Πόλεων, Βόλος, Νοέμβριος 22-25, 2007

13 Αγριαντώνη, ο.π., σελ. 159

γρήγορα στο αθηναϊκό σκέλος της οδού, από την Ομόνοια έως τον Κεραμεικό, με τα νεοκλασικά κτήρια να καλύπτουν όλο το μέτωπο του δρόμου μέχρι τη συμβολή της οδού Πειραιώς με την Ιερά Οδό¹⁴. Στο υπόλοιπο τμήμα όμως του άξονα δεν συνέβη το ίδιο, το οποίο επιλέχθηκε ως σημείο εγκατάστασης μερικών από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες. Εκτός από το στοιχείο αυτό όμως η οδός Πειραιώς κρίθηκε κατάλληλη τοποθεσία για την εγκατάσταση ορισμένων κτηρίων πρόνοιας και αυτό γιατί θα συνυπήρχαν με τις παρακείμενες βιομηχανίες και θα συμβάδιζε με τον ήδη υποβαθμισμένο χαρακτήρα του δρόμου.

Έτσι στην οδό Πειραιώς εγκαταστάθηκε το 1872-1874 το Δημοτικό Βρεφοκομείο και την ίδια περίοδο το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα σε σχέδια του Ε. Τσίλλερ, κτήριο που δεν σώζεται πια παρά μόνο ο Ναός του Αγίου Γεωργίου που είχε ανεγερθεί στον περίβολο του κτηρίου. Η εγκατάσταση του κτηρίου αυτού στο συγκεκριμένο σημείο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του χαρακτήρα της οδού Πειραιώς.

Ο δρόμος γνώρισε υποβάθμιση σε όλο το μήκος του. Όμως στα βόρεια, δηλαδή στο αθηναϊκό σκέλος της οδού δεν εγκαταστάθηκε ποτέ μεγάλος αριθμός βιομηχανιών, όπως νότια¹⁵, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Ένα ακόμη στοιχείο που συνέβαλε στην αποκρυστάλλωση του χαρακτήρα του δρόμου ιδιαίτερα στο νότιο τμήμα της ήταν η εγκατάσταση το 1916 των Δημοτικών Σφαγείων στην περιοχή του Ταύρου.

Λίγο αργότερα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, ξεκίνησε η ανάπτυξη της «βαριάς βιομηχανίας», δηλαδή βιομηχανιών μετάλλου, οικοδομικών υλικών και χημικών βιομηχανιών που τοποθετήθηκαν κυρίως από το Ρουφ μέχρι το Φάληρο¹⁶.

14 Μπελαβίλας, ο.π

15 ο.π.

16 Μακρή, Μαρίνα, Σκαγιάννης, Παντολέων, «Αποβιομηχάνιση και Μετασχηματισμός του Χώρου: Η περίπτωση της οδού Πειραιώς», εισήγηση

2.Χάρτης των Αθηνών του έτους 1875

3. Το εργοστάσιο φωταερίου

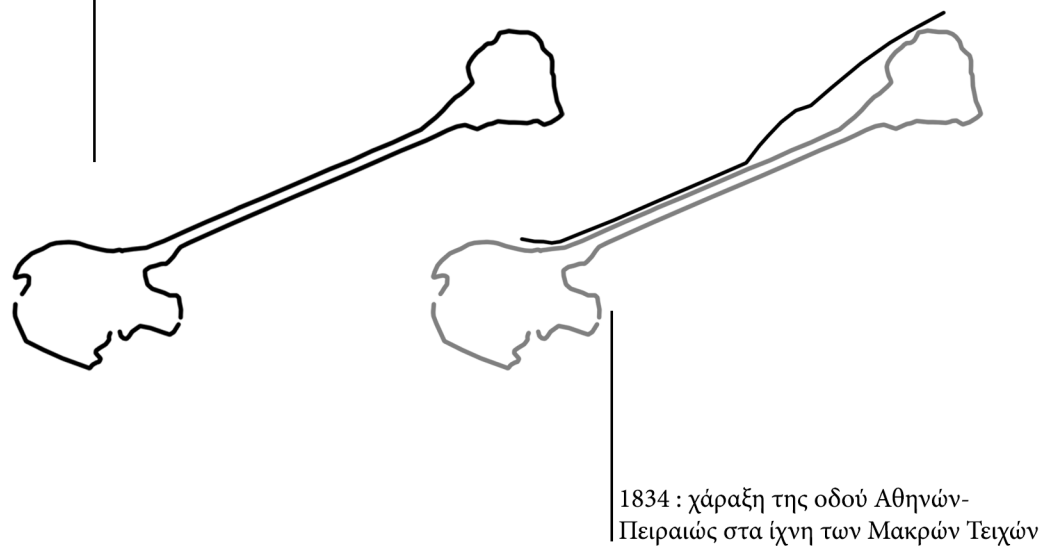
Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή διαδραμάτισε η έλευση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά όπως στην περιοχή του Ταύρου και του Άγιου Ιωάννη Ρέντη οι οποίες αποτελούν και τις μόνες περιοχές κατοικίας στον άξονα της οδού Πειραιώς.

«Η ιστορική εξέλιξη της Πειραιώς θα μπορούσε να είναι ένα γοητευτικό παραμύθι, ταυτισμένο με την Αθήνα και τον Πειραιά και την ασύλληπτη ανάπτυξη που γνώρισαν σε αυτά τα 170 χρόνια, με τα ίχνη των αρχαίων τειχών στα κράσπεδά της και με τους ανάλογους συμβολισμούς. Θα μπορούσε όμως να είναι και ένα θλιμμένο παραμύθι για τον δρόμο που, για γενιές Αθηναίων και Πειραιωτών, δεν έπαψε να είναι λασπωμένος, καπνισμένος και σκονισμένος. Είναι ο δρόμος, που οι «καθώς πρέπει» απέφευγαν, ο μοναδικός όπου ακούς ακόμα το «σφύριγμα της φάμπρικας» και βλέπεις εργάτες να περνούν πύλες εργοστασίων. Σε αυτόν τον δρόμο, οι αστικές συνοικίες της μεταπολεμικής αντιπαροχής δεν κατόρθωσαν να πλησιάσουν λόγω της υποβάθμισης και μόνο κάποιοι Μικρασιάτες πρόσφυγες τον έκαναν γειτονιά τους.»¹⁷

στο 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος, Σεπτέμβριος 27-30, 2012, σελ. 359

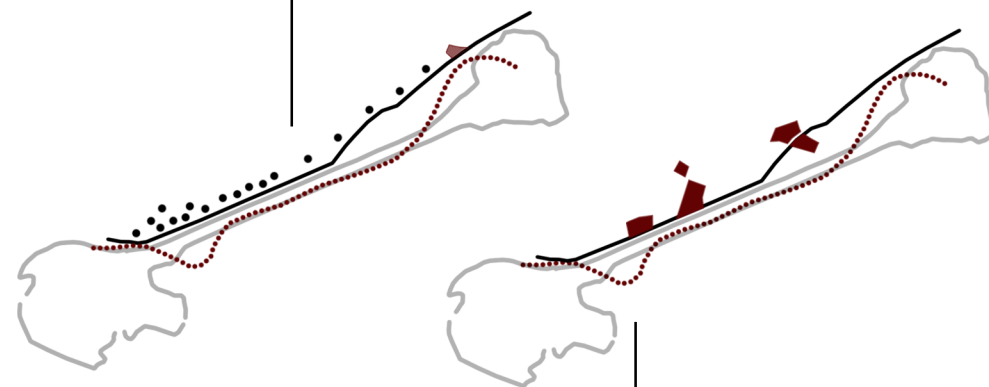
17 Μπελαβίλας, Νίκος, «Ο δρόμος με τις φάμπρικες», Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, Αθήνα, 13 Οκτωβρίου 2002

459- 456 π. Χ. : κατασκευή Μακρών
Τειχών

1834 : χάραξη της οδού Αθηνών-
Πειραιώς στα ίχνη των Μακρών Τειχών

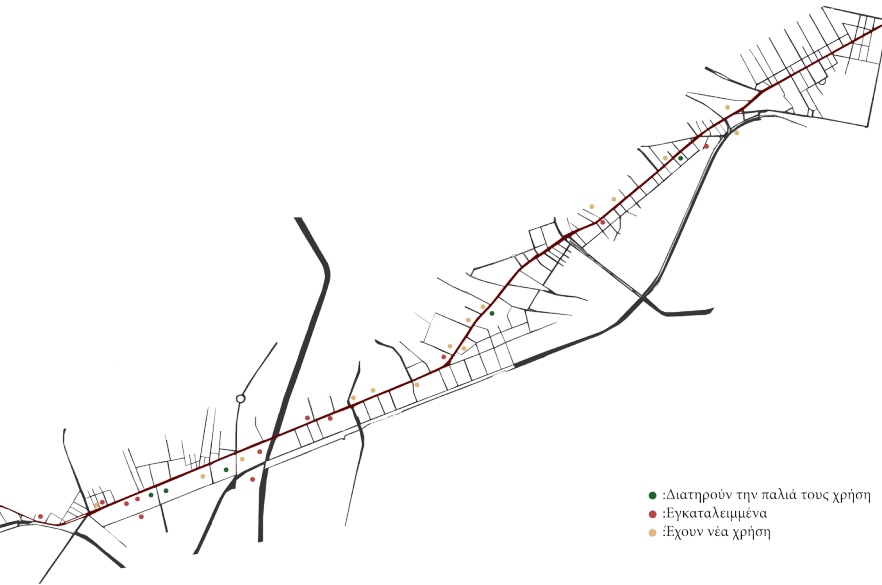
1862- 1920: κατασκευή του εργοστασίου
φωταερίου(1862), κατασκευή
σιδηροδρόμου Αθηνών- Πειραιώς(1869),
αρχή της Βιομηχανικής ανάπτυξης με
περισσότερες εγκαταστάσεις στο νότιο
τμήμα της οδού Πειραιώς.

1920- 1930: δημιουργία προσφυγικών
συννοικισμών

- ● ● : Σιδηρόδρομος
- : Κατανομή πυκνότητας των βιομηχανιών

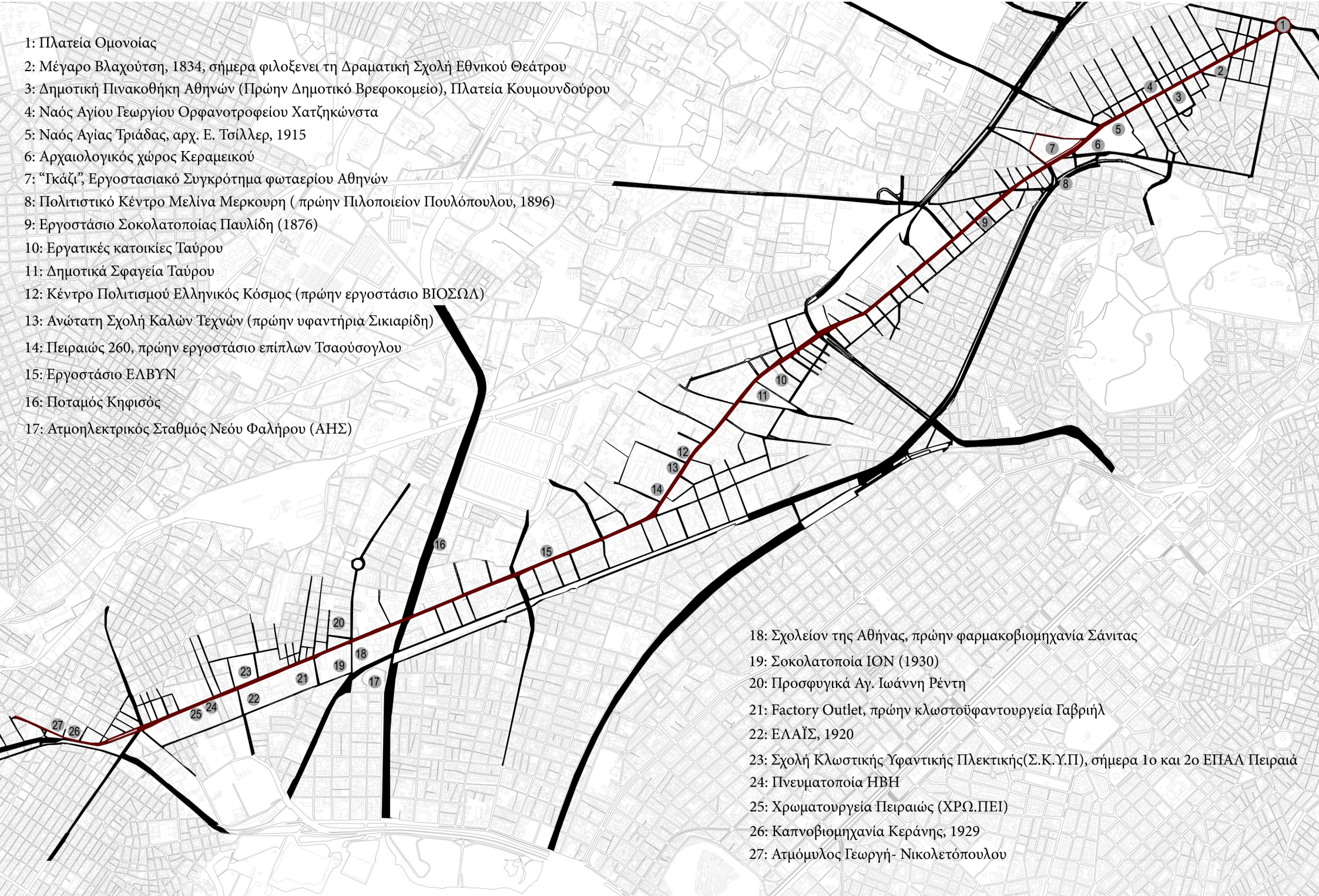
Σήμερα η οδός Πειραιώς αποτελεί ένα σύμπλεγμα ετερογενών και αντιθετικών χρήσεων. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποβιομηχανοποιημένου κεντρικού άξονα που βρίσκεται σε μια διαδικασία ραγδαίου μετασχηματισμού των χρήσεων, χωρίς να έχει διαμορφώσει τη νέα του ταυτότητα¹⁸. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '90 ξεκίνησαν οι προσπάθειες αναβάθμισης αλλά και ανάδειξης της ιστορίας του δρόμου, μέσα από μια σειρά σχεδίων ανάπτυξης του. Έτσι ξεκίνησε η εγκατάσταση χρήσεων πολιτισμού, εκπαίδευσης και αναψυχής σε κελύφη πρώην βιομηχανικών κτηρίων. Έτσι σήμερα στον άξονα της οδού Πειραιώς επικρατεί ένα μωσαϊκό ετερογενών χρήσεων¹⁹ όπως ο πολιτισμός, η εκπαίδευση, η αναψυχή, η κατοικία αλλά και η βιομηχανίες, οι βιοτεχνίες και οι αποθήκες.

5.Θέσεις- Χρήσεις Βιομηχανικών εγκαταστάσεων

18 Μακρή, Σκαγιάννης, ό.π, σελ. 358
19 ό.π

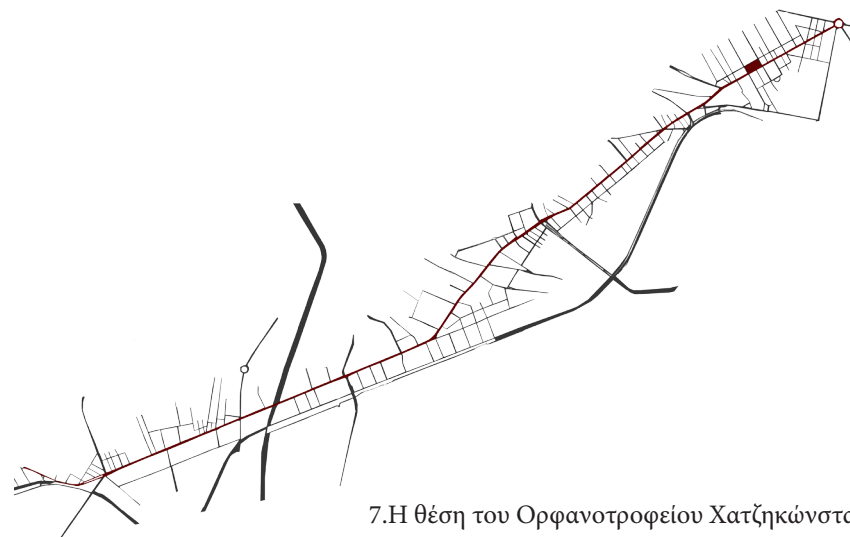
- 1: Πλατεία Ομονοίας
- 2: Μέγαρο Βλαχούτση, 1834, σήμερα φιλοξενεί τη Δραματική Σχολή Εθνικού Θεάτρου
- 3: Δημοτική Πινακοθήκη Αθηνών (Πρώην Δημοτικό Βρεφοκομείο), Πλατεία Κουμουνδούρου
- 4: Ναός Αγίου Γεωργίου Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα
- 5: Ναός Αγίας Τριάδας, αρχ. Ε. Τσίλλερ, 1915
- 6: Αρχαιολογικός χώρος Κεραμεικού
- 7: “Γκάζι”, Εργοστασιακό Συγκρότημα φωταερίου Αθηνών
- 8: Πολιτιστικό Κέντρο Μελίνα Μερκουρη (πρώην Πιλοποιείον Πουλόπουλου, 1896)
- 9: Εργοστάσιο Σοκολατοποιίας Παυλίδη (1876)
- 10: Εργατικές κατοικίες Ταύρου
- 11: Δημοτικά Σφαγεία Ταύρου
- 12: Κέντρο Πολιτισμού Ελληνικός Κόσμος (πρώην εργοστάσιο ΒΙΟΣΩΛ)
- 13: Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών (πρώην υφαντήρια Σικιαρίδη)
- 14: Πειραιώς 260, πρώην εργοστάσιο επίπλων Τσαούσογλου
- 15: Εργοστάσιο ΕΛΒΥΝ
- 16: Ποταμός Κηφισός
- 17: Ατμοηλεκτρικός Σταθμός Νέου Φαλήρου (ΑΗΣ)

- 18: Σχολείον της Αθήνας, πρώην φαρμακοβιομηχανία Σάνιτας
- 19: Σοκολατοποιία ΙΟΝ (1930)
- 20: Προσφυγικά Αγ. Ιωάννη Ρέντη
- 21: Factory Outlet, πρώην κλωστοϋφαντουργεία Γαβριήλ
- 22: ΕΛΑΪΣ, 1920
- 23: Σχολή Κλωστικής Υφαντικής Πλεκτικής(Σ.Κ.Υ.Π), σήμερα 1ο και 2ο ΕΠΑΛ Πειραιά
- 24: Πνευματοποιία ΗΒΗ
- 25: Χρωματοργεία Πειραιώς (ΧΡΩ.ΠΕΙ)
- 26: Καπνοβιομηχανία Κεράνης, 1929
- 27: Ατμόμυλος Γεωργή- Νικολετόπουλου

6.Τοπόσημα της Οδού Πειραιώς

Η πρώτη εμφάνιση της έννοιας της φιλανθρωπίας
στην περιοχή - Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα

7. Η θέση του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα

Το ίδρυμα Χατζηκώνστα ιδρύθηκε χάρη στην ευεργεσία του ηπειρώτη Γεώργιου Χατζηκώνστα²⁰. Ο ίδιος στη διαθήκη του έγραφε:

«Οι εκτελεσταί αφού φέρουν εις φώς άπασαν την περιουσίαν μου, όσα περισσεύουν, με αυτά επιθυμώ και θέλω να αποκαταστήσουν εν καλόν κατάστημα, όπου και όπως το εγκρίνουν εύλογον, προς όφελος των πτωχών...»²¹.

20 Ο Γεώργιος Χατζηκώνστας γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1753. Το 1815 μετακομίζει και εγκαθίσταται στην Μόσχα όπου έρχεται σε επαφή με ήδη γνωστούς και οικονομικά εύπορους ηπειρώτες. Έτσι εκδηλώθηκε το πατριωτικό του συναίσθημα, πράττοντας πλήθος ευεργεσιών. Απεβίωσε το 1845 σε ένα μοναστήρι της Μόσχας.

21 Σύλλογος Φίλων Ιδρύματος Χατζηκώνστα (<http://www.sfiha.gr/index.php/>)

8. Το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα στην οδό Πειραιώς

9. Σκίτσο του Ε. Τσίλλερ της πρόσοψης του Ορφανοτροφείου.

Η σύζυγος του Αικατερίνη με πληρεξούσιο τον ηπειρώτη τραπεζίτη και ιδρυτή της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Γεώργιο Σταύρου ανέλαβαν να ιδρύσουν το ίδρυμα Χατζηκώνστα. Απευθυνόταν σε ορφανά αγόρια ηλικίας 8 έως 12 ετών. Βασικός στόχος της ίδρυσης του ήταν η διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της κοινωνίας. Τα άπορα και ορφανά παιδιά, στα μάτια των ιδρυτών του Ορφανοτροφείου, φαντάζουν εν δυνάμει εχθροί της κοινωνίας· με την προστασία και την εκπαίδευση που θα τους εξασφαλίσουν, στοχεύουν στη δημιουργία «χρήσιμων πολιτών» που δεν θα αντιτάσσονται στην κοινωνική πρόοδο.

Συστάθηκε με Βασιλικό διάταγμα το 1853. Το ίδρυμα ξεκίνησε να λειτουργεί το 1856, αρχικά στην εγκαταλελειμμένη οικία Ν. Κύκλου στην οδό Κεραμεικού και στη συνέχεια στην οικία Βράνη στην γωνία της οδού Μυλλέρου και της οδού Πειραιώς. Ως συνέπεια της αύξησης του αριθμού των παιδιών αλλά και της παρουσίας του ιδρύματος με την προσθήκη γειτονικών οικοπέδων, το 1873 ανατέθηκε στον Ε. Τσίλλερ²² η ανέγερση του τελευταίου μέρους του ιδρύματος ως επέκταση του ήδη υπάρχοντος. Το ίδρυμα λοιπόν χτίστηκε σταδιακά και δεν αποτέλεσε συνολικό έργο ενός μόνο αρχιτέκτονα. Το κτηριακό σύνολο του ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα με χρονολογική σειρά αναπτύχθηκε ως εξής²³:

- 1867 πρώτη επέκταση με την κατασκευή της Βόρειας

to-orfanotrofeio)

22 Ερνέστος Τσίλλερ (1837-1923), γερμανός αρχιτέκτων· για τα δημόσια και τα κοσμικά κτήρια συνθέτει την αναγεννησιακή μορφολογία με ελληνικά διακοσμητικά και δομικά στοιχεία, με αποτέλεσμα ο ρυθμός που προκύπτει να μπορεί να χαρακτηριστεί άνετα σαν ώριμος ελληνικός νεοκλασικισμός. (Συλλογικό Έργο, *Ερνέστος Τσίλλερ αρχιτέκτων [1837- 1923]*, εκδ. Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα, 2010, σελ. 36)

23 Έγγραφο αγνώστου συγγραφέα από αρχείο ιδρύματος Χατζηκώνστα, *Εξ Αγοράς: Κ. Βράνη – Π. Ομηρίδη- Δημοσίου, Ακίνητον: Διώροφος- Τριώροφος- μεθ' Υπογείων, Κείμενη: Επί της οδού Πειραιώς 68- Μυλλέρου- Αγισηλάου- Θερμοπυλών, ΑΝΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΤΟΝ*, χρονολόγητο

10.Άποψη του συγκρότηματος του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα

11.Η εσωτερική αυλή του Ορφανοτροφείου

12.Τμήμα της στοάς της αυλής του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα

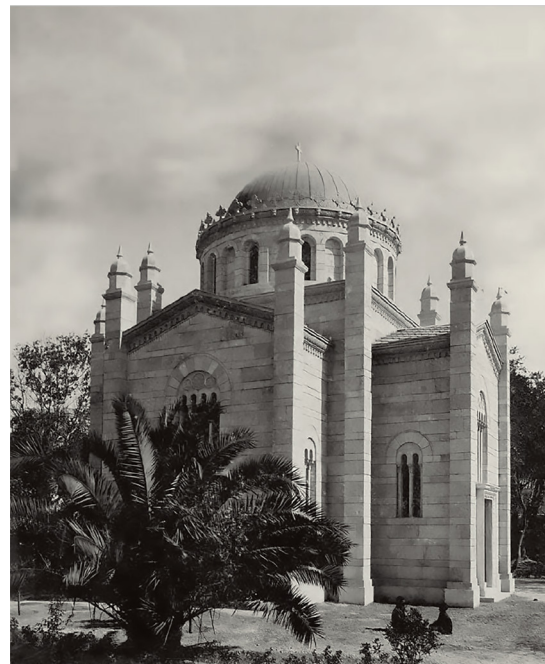
πτέρυγας

- 1873-75 γίνεται νέα επέκταση με την ίδρυση νέων αιθουσών θεραπευτηρίου και εργοστασίου σιδηρουργείου
- 1874 κατασκευή του κήπου
- 1875 κτίστηκε δίπλα από το σιδηρουργείο, το υποδηματοποιείο δημιουργώντας έτσι μια ζώνη εργαστηρίων
- 1900 κτίστηκε στον περίβολο του Ορφανοτροφείου με σχέδια του αρχιτέκτονα Ε. Τσίλλερ και χρήματα της Ελένης Χατζηκώνστα ο ναός του Αγίου Γεωργίου
- 1902-1903, μετά από μεγάλο χρηματικό ποσό που κληροδότησε ο Αντρέας Συγγρός στο ίδρυμα, έγιναν γενικές επισκευές και προστέθηκε στην ανατολική πλευρά, με σχέδια πάλι του Ε. Τσίλλερ, ο «μέγας κοιτών», ο οποίος περιλάμβανε πολλούς κοιτώνες, μαζί με μαγειρείο, εστιατόριο, δύο τάξεις δημοτικού σχολείου, λουτρά με νιπτήρες, πλυντήριο και αποχωρητήρια
- 1903-1930 γίνονται επεμβάσεις όπως: αύξηση εργαστηριακών χώρων, δημιουργία νέων αποχωρητηρίων, ανακαίνιση του ιδρύματος (1914), κατασκευή στην αυλή υπόστεγου χώρου κατά μήκος της οδού Πειραιώς με σκοπό την προστασία των παιδιών από τις καιρικές συνθήκες, μετατροπή του υπόστεγου χώρου σε σουηδικό γυμναστήριο (1920)

Ήταν ένα εξαιρετικό αρχιτεκτονικό συγκρότημα με αίθριο που περιβαλλόταν από περιμετρική διώροφη στοά, με τοξωτή κιονοστοιχία και σταυροθόλια στην οροφή του ισογείου τμήματος της.²⁴ Ο ρυθμός του κτηρίου αναφέρεται εξωτερικά ως «σοβαρού Ελληνικού αρχαϊκού ρυθμού, ενώ εσωτερικά μικτού, θολωτού μεσαιωνικού»²⁵. Πρόκειται λοιπόν για έναν συνδυασμό

24 Μπελαβίλας, Νίκος, «ΟΔΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ», εισήγηση στο Συνέδριο: *Το τέλος των γιγάντων, Βιομηχανική Κληρονομιά και Μετασχηματισμοί των Πόλεων*, Βόλος, Νοέμβριος 22-25, 2007

25 Έγγραφο αγνώστου συγγραφέα από αρχείο ιδρύματος Χατζηκώνστα, Εξ

13.Ο ναός στον περίβολο του κατεδαφισμένου Ορφανοτροφείου, 1890

14.Τρόφιμοι του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα

15.Εργαστήριο του ιδρύματος

16.Εργαστήριο του ιδρύματος(υποδηματοποιείο)

στοιχείων που αποτελούν κύριο γνώρισμα της περιόδου την οποία κατασκευάζεται. Ο κλασικισμός της προηγούμενης περιόδου εμπλουτίζεται στη φάση αυτή, με ξένα στοιχεία και έτσι διαμορφώνεται το πνεύμα του ιστορισμού, και του ιστορικού εκλεκτικισμού που επικρατεί στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στην Ελλάδα²⁶.

Η ίδρυση του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα επηρέασε πολύ την εικόνα και την εξέλιξη της οδού Πειραιώς. Εγκαταστάθηκε σε μία περιοχή η οποία με την αλλαγή των σχεδίων της Νέας Πόλης των Αθηνών και την μεταφορά της θέσης των ανακτόρων, είχε ήδη ξεκινήσει να υποβαθμίζεται. Πρόκειται για μία περιοχή η οποία βρισκόταν έξω από τα όρια της πόλης και ταυτόχρονα πάνω σε έναν άξονα στον οποίο κυριαρχούσαν οι ρυπογόνες χρήσεις, όπως εργαστήρια και βυρσοδεψία. Στις εγκαταστάσεις του ιδρύματος ξεκίνησαν να λειτουργούν εργαστήρια για την επαγγελματική εκπαίδευση των παιδιών. Αρχικά εργαστήρια ραπτικής και υποδηματοποιίας και στην συνέχεια σιδηρουργείο το οποίο εξελίχθηκε σε εργοστάσιο το οποίο το 1884 απασχολούσε 50 εργάτες.²⁷ Έτσι άρχισε να διαφαίνεται ξεκάθαρα ο χαρακτήρας που επρόκειτο να διαδραματίσει το ίδρυμα στην κοινωνία αλλά και ποιο επρόκειτο να είναι το μέλλον της οδού.

Η εγκατάσταση του ιδρύματος σε συνδυασμό με την εγκατάσταση του μεταξουργείου το 1852 αλλά και του εργοστασίου του φωταερίου στην περιοχή το 1856 δημιούργησαν έναν πόλο έλξης για τις παραγωγικές μονάδες οι οποίες κατευθύνθηκαν προς την συγκεκριμένη περιοχή.

Αγοράς: Κ. Βράνη – Π. Ομηρίδη- Δημοσίου, Ακίνητον: Διώροφος- Τριώροφος- μεθ' Υπογείων, Κείμενη: Επί της οδού Πειραιώς 68- Μυλλέρου- Αγισηλάου- Θερμοπυλών, ΑΝΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΤΟΝ, χρονολόγητο 26 Φεσσά- Εμμανουήλ, Ελένη, Δοκίμια για τη Νέα Ελληνική Αρχιτεκτονική: θεωρητικά, ιστορικά, κριτικά, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα, 2001 27 Αγριαντώνη, ο.π , σελ. 162

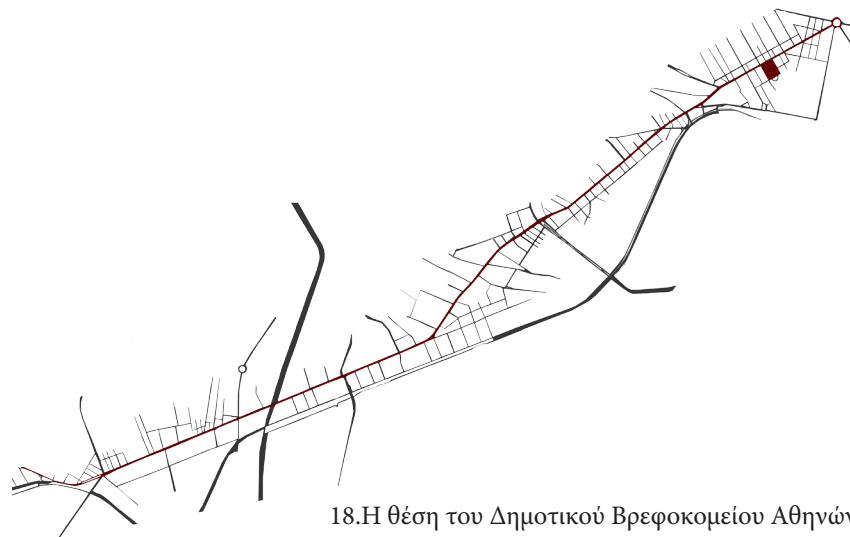
Το κτήριο κατά την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου λειτουργούσε ως φυλακή. Μετά το τέλος του πολέμου το κτήριο βρέθηκε σε άσχημη κατάσταση. Κατεδαφίστηκε το 1963 και στη θέση του χτίστηκε ένα «πολυχρηστικό συγκρότημα»²⁸(εικόνα 17). Μοναδικό κομμάτι του Ορφανοτροφείου που σώζεται μέχρι σήμερα είναι η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, σχεδιασμένη πάλι από τον Ε. Τσίλλερ, η οποία χτίστηκε το 1899 στον περίβολο του ιδρύματος.

17.Το συγκρότημα που βρίσκεται στην θέση του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα

28 Μαγουλιώτης, Νίκος, Περδίκης, Τάκης, «Πειραιώς 68. Ένα πολυχρηστικό συγκρότημα στο Μεταξουργείο», *Αρχιτέκτονες*, Αθήνα, 2014, τχ. 14-15

Περίθαλψη των εγκαταλειμμένων βρεφών – Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών

18.Η θέση του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών

Σε μια περίοδο όπου τα ποσοστά βρεφικής θνησιμότητας ήταν πολύ υψηλά, ήταν επιτακτική η ανάγκη εύρεσης τρόπου βελτίωσης των συνθηκών περίθαλψης των έκθετων βρεφών. Μέχρι τότε τα «ανεπιθύμητα» βρέφη εγκαταλείπονταν σε διάφορα σημεία της πόλης, όπως έξω από σπίτια, εκκλησίες και στην συνέχεια τη γαλουχία τους αναλάμβαναν τροφοί επί πληρωμή²⁹. Το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών αυτών όμως πέθαινε και όσα από αυτά κατάφεραν να επιβιώσουν, ζούσαν κυρίως από ελεημοσύνες. Όπως αναφέρει ο Εντμόντ Αμπού στο έργο του «Η Ελλάδα του Όθωνος. Η σύγχρονη Ελλάδα 1854» :

«βρίσκεις στο παζάρι των Αθηνών να βρνάζει ένας ολόκληρος

29 Μαρκέτου, Πελαγία, «Το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών», *Η Καθημερινή*, Επτά Ημέρες, 13 Οκτωβρίου 2002, σελ. 24

19. Το Δημοτικό Βρεφοκομείο στην οδό Πειραιώς

μικρόκοσμος που ζει με τη χάρη του Θεού, λίγο με ελεημοσύνες, λίγο με μικροκλοπές που γίνονται βιαστικά. Είναι τα έκθετα παιδιά. Η κρατική πρόνοια τα δίνει σε παραμάνες ως τη στιγμή που μπορούν να κρατηθούνε στα πόδια τους. Τότε τους λένε να προχωρήσουν μοναχά τους»³⁰.

Έτσι αυτός ο τρόπος φροντίδας κρίθηκε αναποτελεσματικός και μετά από μακροχρόνιες συζητήσεις αποφασίστηκε η ίδρυση του Δημοτικού Βρεφοκομείου, το οποίο θα λειτουργούσε με πιο σύγχρονες μεθόδους περίθαλψης των βρεφών με σκοπό την μείωση της βρεφικής θνησιμότητας. Το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1859 επί δημαρχίας Γεωργίου Σκούφου με σκοπό τη φιλοξενία και την περίθαλψη των εγκαταλελειμμένων βρεφών και νηπίων. Το ίδρυμα εγκαταστάθηκε αρχικά το 1848 κοντά στη Μητρόπολη και στην συνέχεια κοντά στο Ναό των Αγίων Θεοδώρων.³¹ Η τοποθεσία όμως αυτή, στο κέντρο της πόλης, δεν ήταν κατάλληλη για τον μυστικό χαρακτήρα που είχε η διαδικασία προσεγγίσεως του ιδρύματος.³² Έτσι το 1872 αρχίζει η οικοδόμηση ιδιόκτητου κτηρίου στην περιοχή της πλατείας Ελευθερίας (Κουμουνδούρου) με κληροδότημα 40.000 φράγκων του ομογενούς Ι. Κοντογιαννάκη, γενικού πρόξενου της

30 Κορασίδου, Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1995, σελ. 110

31 Μπίρης, Κώστας Η., *Αι Αθήναι, Από του 19ου εις τον 20ο Αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1996, σελ. 205

32 Το 1866 κατασκευάστηκε στο εξωτερικό του κτηρίου μία «βρεφοδόχος», όπου οι γονείς θα μπορούσαν να τοποθετούν τα βρέφη χωρίς να αποκαλύπτεται η ταυτότητά τους. Εξαιτίας των αντιρρήσεων που εκφράστηκαν ως προς τη σκοπιμότητα της λειτουργίας της, καθώς υπήρχε ο φόβος ενθάρρυνσης της εγκατάλειψης των βρεφών, ξεκίνησε να λειτουργεί το 1883. (Κορασίδου, Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1995, σελ. 115)

20. Η Βρεφοδόχος

21. Βρέφος εγκαταλειμμένο στα σκαλιά του Ιδρύματος

Ελλάδας στην Πετρούπολη και 20.000 δραχμών της Βασίλισσας Αμαλίας³³. Μια περιοχή υποβαθμισμένη, που όπως αναφέρθηκε παραπάνω είχε αρχίσει να αποκτά άκρως βιομηχανικό χαρακτήρα. Βασικά στοιχεία της περιοχής ήταν η λειτουργία του εργοστασίου του φωταερίου, του μεταξουργείου αλλά και των εργαστηρίων του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα που βρισκόταν απέναντι, στην γωνία της οδού Πειραιώς με την οδό Μυλλέρου. Όλα αυτά σε συνδυασμό με τα διάφορα μικρότερα εργαστήρια, ξυλουργεία και σιδηρουργεία που βρίσκονταν στους γύρω δρόμους³⁴ δικαιολογούν την επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής για την εγκατάσταση του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών.

Το νεοσύστατο βρεφοκομείο θα αναλάμβανε την διατροφή και την περιποίηση των έκθετων βρεφών, την ιατρική τους φροντίδα και περίθαλψη και, τέλος, την κοινωνική τους επανένταξη με υιοθεσία ή με την τοποθέτηση σε κάποια εργασία μετά το όγδοο έτος τους.³⁵

Το κτήριο ολοκληρώθηκε το 1874 σε σχέδια του μηχανικού Γεράσιμου Μεταξά και υπό την επίβλεψη του Παναγιώτη Κάλκου³⁶. Πρόκειται για ένα διώροφο κτήριο του οποίου η διάταξη ακολουθεί το σύστημα των πτερύγων: δύο κάθετες προς την οδό Πειραιώς και μία ενδιάμεση, παράλληλη σε αυτήν. Στην πρόσοψη του κτηρίου έχει τοποθετηθεί τοξοτή στοά, με την οποία ο αρχιτέκτονας «*ἀντέδρασεν εἰς την μονοτονίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς την ψυχρότητα τοῦ ἀπόλυτου νεοκλασσικοῦ Ἑλληνικοῦ ρυθμοῦ, προσδώσας εἰς αὐτόν κάποιον αἰσθηματικόν τόνον*»³⁷.

33 Μπίρης, Κώστας Η., *Αι Αθήναι, Από του 19ου εις τον 20ο Αἰώνα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1996, σελ. 206

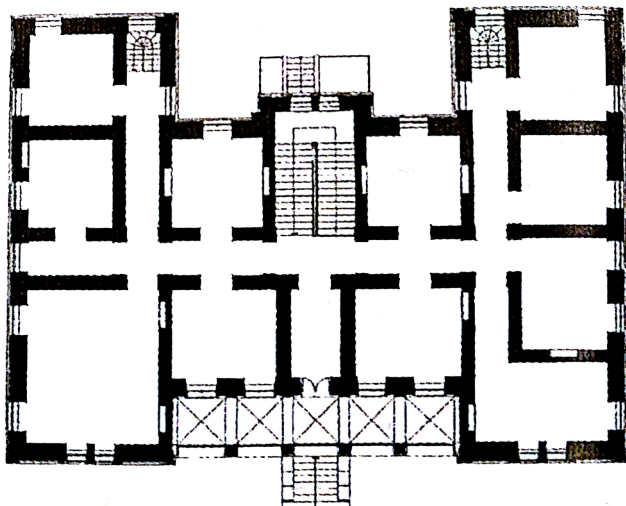
34 Μαρκέτου, Πελαγία, «Το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών», *Η Καθημερινή*, Επτά Ημέρες, 13 Οκτωβρίου 2002, σελ. 26

35 Μαρκέτου, ό.π., σελ. 26

36 Ζήβας, Διονύσης Α., *Architectural Guide to Athens*, μετάφραση Κιοσεόγλου Νερίνα, έκδοση Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2016, σελ. 60

37 Μπίρης, Κώστας Η., *Αι Αθήναι, Από του 19ου εις τον 20ο Αἰώνα*, εκδ.

Σήμερα στεγάζει υπηρεσίες της Δημοτική Πινακοθήκη.

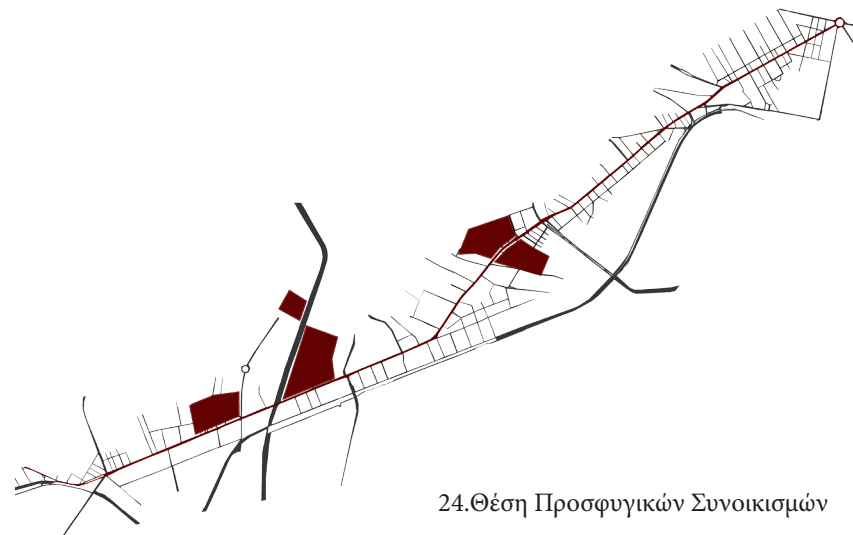

22.Κάτοψη του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών

23.Όψη του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών

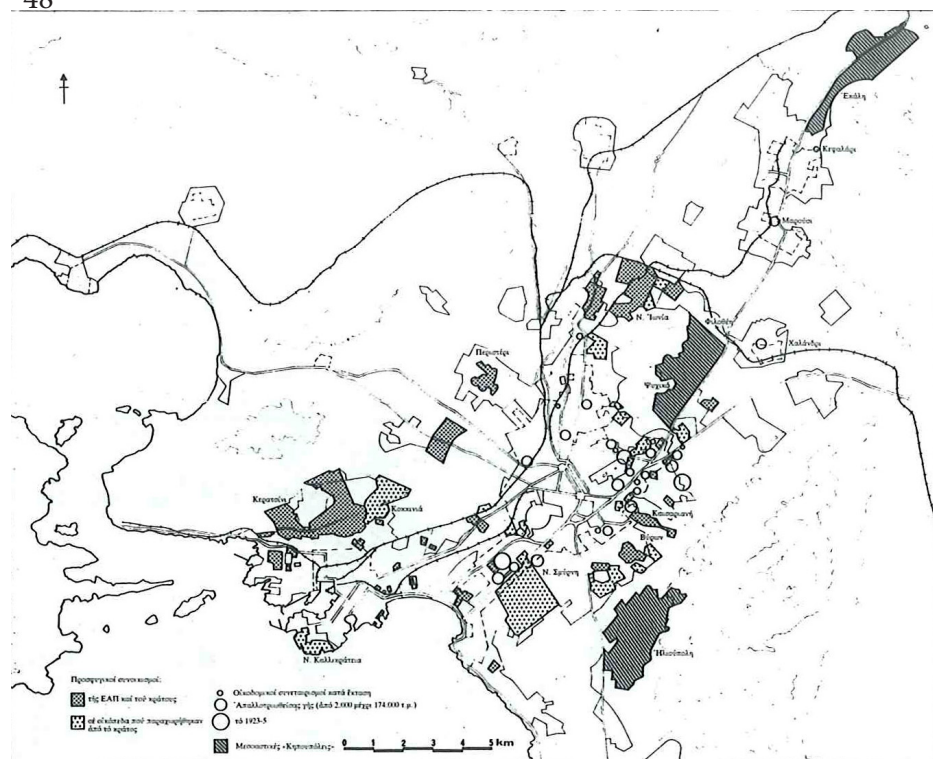
Προσφυγικοί Συνοικισμοί

24.Θέση Προσφυγικών Συνοικισμών

Η Μικρασιατική καταστροφή οδήγησε στον ξεριζωμό χιλιάδων ανθρώπων από τον τόπο τους. Ερχόμενοι στην Ελλάδα εγκαταστάθηκαν σε όλο σχεδόν το λεκανοπέδιο Αθηνών με αποτέλεσμα να μεταβληθεί ριζικά, μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, το αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό τοπίο. «Ολόκληροι συνοικίαι ιδρύονται εκ του μηδενός –κατ' αρχήν προσωρινώς, αργότερον δε μονίμως»³⁸. Η Αθήνα ενώνεται για πρώτη φορά με την πόλη του Πειραιά και δημιουργούνται νέοι αστικοί πυρήνες. Την δεκαετία 1920-1940 παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού κατά 148,1%, με αποτέλεσμα το σχέδιο πόλης να επεκταθεί κατά

³⁸ Λεοντίδου, Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2001, σελ.

25. Προσφυγικοί συνοικισμοί, συνεταιρισμοί και Κηπουπόλεις (1922-1940)

255,4%³⁹. Η επέκταση αυτή προκλήθηκε από την δημιουργία των προσφυγικών οικισμών σε ακατοίκητες κυρίως μέχρι τότε περιοχές. Την δημιουργία των οικισμών αυτών ανέλαβε μέχρι το 1925 το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και στη συνέχεια η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας⁴⁰. Στην οδό Πειραιώς τα σημεία εγκατάστασής των προσφύγων ήταν στην περιοχή των Νέων Σφαγείων (Ταύρος) και στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη Ρέντη. Πρόκειται για περιοχές που βρίσκονταν κοντά στη βιομηχανία γεγονός που συνέβαλε στην επιλογή της θέσης τους.

Η περιοχή του Ταύρου, πρώτη φορά κατοικήθηκε με τον ερχομό των προσφύγων από την Μικρά Ασία. Η περιοχή ονομαζόταν τότε, Νέα Σφαγεία, όνομα που οφειλόταν στα Δημοτικά Σφαγεία που εγκαταστάθηκαν εκεί το 1916. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή του Ταύρου έγινε σε δύο τμήματα και την είχε αναλάβει το ΤΠΠ. Η πρώτη εγκατάσταση έγινε στην «Παραγκούπουλη της Παναγίτσας», όπου οι ίδιοι οι πρόσφυγες κατασκεύαζαν τις κατοικίες τους με αυτοστέγαση σε ιπποδάμεια διάταξη. Λίγο αργότερα το 1925-1927 ξεκίνησε η εγκατάσταση των προσφύγων στα «Γερμανικά» παραπήγματα, περιοχή που εκτεινόταν από την οδό Πειραιώς μέχρι τη σημερινή οδό Κωνσταντινουπόλεως. Το όνομα Γερμανικά οφείλεται στο γεγονός ότι κατασκευάστηκαν με χρήματα που δόθηκαν από τις γερμανικές αποζημιώσεις μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η συγκεκριμένη εγκατάσταση έγινε πιο οργανωμένα με προκατασκευασμένα ξύλινα σπίτια και προφανώς είχαν καλύτερη κατασκευή και διάταξη. Ενημερωτικό φυλλάδιο του ΤΠΠ του 1925 αναφέρει 600 δωμάτια σε ξύλινες κατοικίες⁴¹.

39 Λεοντίδου, ό.π., σελ. 211

40 Καρύδης, Δημήτρης Ν., *Τα Επτά Βιβλία της Πολεοδομίας*, εκδ. Παπασωτηρίου, Αθήνα, 2008, σελ. 256

41 Παπαδοπούλου, Ελίζα, Σαρηγιάννης, Γεώργιος Μ., Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών, Εθνικό Μετσόβιο

26. Παραπήγματα στην περιοχή του Ταύρου (1929-1932)

27. Ο Συνοικισμός του Απόλλωνα σε αεροφωτογραφία του 1937

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ξεκίνησε η κατεδάφιση των προσφυγικών παραπηγμάτων στην «Παραγκούπολη της Παναγίτσας» και στην θέση τους ξεκίνησαν να χτίζονται τετραόροφες πολυκατοικίες για την στέγαση των προσφύγων. Το ίδιο συνέβη και στην περιοχή των «Γερμανικών» όπου στη θέση των παραπηγμάτων ξεκίνησαν το 1962-1964 να χτίζονται πολυκατοικίες 7 και 11 ορόφων⁴².

Όσον αφορά την περιοχή του Αγίου Ιωάννη Ρέντη, πρόκειται για μία περιοχή στην οποία εγκαταστάθηκαν Μικρασιάτες πρόσφυγες, σε μικρότερο βαθμό όμως σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές εγκατάστασης. Και αυτό γιατί επρόκειτο για μία περιοχή υψηλής παραγωγικότητας που δεν θεωρήθηκε σκόπιμο να απαλλοτριωθεί⁴³. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί που δημιουργήθηκαν στην περιοχή ήταν τρεις, στην πλατεία Αγ. Ιωάννη, ο οικισμός Σταματάκη και ο οικισμός του Απόλλωνος.

Στην οδό Πειραιώς συναντάμε τον οικισμό του Απόλλωνα, στον οποίο οι πρόσφυγες έχτισαν οι ίδιοι τα μικρά καταλύματα μόνοι τους σε οικόπεδα που τους παραχώρησε το κράτος. Πρόκειται για τυπικές μονώροφες διπλοκατοικίες και για επίσης μονώροφες κατασκευές από διάφορα υλικά (ωμοπλινθοδομές και οπτοπλινθοδομές, λιθοδομές, λαμαρίνες κ.α.) Αποτελείτο από 12 οικοδομικά τετράγωνα, πέντε μεγάλα και επτά μικρότερα. Η αρχική του μορφή ήταν μια τυπική διαίρεση σε τετράγωνα και οικόπεδα.⁴⁴ Λόγω του σχετικά μεγάλου αριθμού προσφύγων που εγκαταστάθηκαν εκεί, ο οικισμός απέκτησε γρήγορα σχετική

Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2006, σελ. 182

42 Μαγγιώρος, Πέτρος, Αναγνωστόπουλος, Δημοσθένης, Εξέλιξη Προσφυγικού Συνοικισμού Ταύρου, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πειραιά, Αθήνα, 2017, σελ. 59

43 Κανετάκης, Ιωάννης, Μπενέκη, Ελένη, Σαρηγιάννης, Γεώργιος Μ., *Άγιος Ιωάννης Ρέντη. Η Ιστορική και η Πολεοδομική του εξέλιξη*, Δήμος Αγίου Ιωάννη Ρέντη, Αθήνα, 2002, σελ. 67

44 Παπαδοπούλου, Σαρηγιάννης, ο.π, σελ. 23

αυτοτέλεια⁴⁵.

Όσον αφορά τον χαρακτήρα των συνοικισμών αυτών πρόκειται για περιοχές στις οποίες κατοικούσε ένα ποικίλο φάσμα λαϊκών στρωμάτων, τις περισσότερες φορές κάτω από άθλιες συνθήκες. Χαρακτηριστικό είναι πως περιγράφεται το 1944,

*«ένας περίπατος σε αθηναϊκές συνοικίες όπως το Δουργουτί, το Πολύγωνο, τα Σφαγεία, τη Δραπετσώνα κι άλλες. Οι ατελείωτες σειρές από παράγκες και ερειπωμένα παλιόσπιτα, τα σκεπασμένα με παλιοτενεκέδες χαμώγεια δωμάτια, τα ελεεινά σανιδένια αποχωρητήρια, τα χαντάκια με τις αποχετεύσεις, τα στραβωμένα παράθυρα με τα σπασμένα τζάμια, οι σωροί από σκουπίδια, δείχνουν αμέσως πόσο θλιβερές είναι οι συνθήκες κατοικίας για ορισμένους ανθρώπους και πόσο δυσφημιστικές για τον πολιτισμό μας».*⁴⁶

29. Προσφυγικές παράγκες στην περιοχή του Ταύρου

28. Η εγκατάσταση των προσφύγων από τη Μ. Ασία.

⁴⁵ Κανετάκης, , Μπενέκη, Σαρηγιάννης, ο.π , σελ.68

⁴⁶ Βασιλείου, Ιωάννης, *Η λαϊκή κατοικία, Κοινωνικές, τεχνικές και οικονομικές απόψεις. Η λαϊκή κατοικία σε διάφορες ξένες χώρες και στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1944, σελ. 157-158

ΕΡΜΗΝΕΙΑ-
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η οδός Πειραιώς από την αρχή της δημιουργίας της είχε υποβαθμισμένο χαρακτήρα. Η πρώτη μεγάλη εμφάνιση της βιομηχανίας στην περιοχή, με την ίδρυση του Μεταξουργείου το 1852 επισφράγισε αυτόν χαρακτήρα, με την ενσωμάτωση της περιοχής στην παραγωγική ζώνη της πόλης, αποκρυσταλλώνοντας ταυτόχρονα μια βασική διχοτομία που ήδη είχε εγγραφεί στη δομή της πόλης, που διατηρείται ως τις μέρες μας, ανάμεσα στην «καλές» αστικές ζώνες κατοικίας στα ανατολικά και τις λαϊκές συνοικίες κατοικίας και εργασίας στα δυτικά.⁴⁷ Λειτουργίες όπως εργαστήρια και βιομηχανίες εγκαταστάθηκαν εκεί με σκοπό την αποφυγή της διάβρωσης της εικόνας της πόλης.

Η ίδια στρατηγική ακολουθήθηκε όμως όπως αναφέρθηκε και με κάποιες κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού, πιο συγκεκριμένα τα ορφανά παιδιά, τα εγκαταλειμμένα βρέφη και αργότερα τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής, με σκοπό και πάλι την διατήρηση της «καλής εικόνας» της πόλης αλλά και την αλληλεπίδραση τους με τις παραπάνω λειτουργίες. Έτσι στην οδό Πειραιώς ιδρύεται το Δημοτικό Βρεφοκομείο των Αθηνών, το Ορφανοτροφείο αρρένων Χατζηκώνστα και αργότερα με την Μικρασιατική καταστροφή χωροθετούνται οι προσφυγικοί συνοικισμοί σε περιοχές εκατέρωθεν της οδού όπως αναφέρθηκε. Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις τοποθετήθηκαν εκεί και αυτό αποτέλεσε κίνητρο για την εγκατάσταση στην περιοχή κτηρίων πρόνοιας. Όμως παρατηρούμε και την αντίστροφη ανάπτυξη· τα συγκεκριμένα κτήρια πρόνοιας προσέλκυσαν ένα πλήθος νέων βιομηχανικών εγκαταστάσεων.

Η θέση εγκατάστασης λοιπόν των παραπάνω κτηρίων, δεν ήταν τυχαία. Η επιλογή μιας περιοχής η οποία βρισκόταν έξω από τα όρια της πόλης και ταυτόχρονα πάνω σε έναν άξονα που κυριαρχούσαν

47 Αγριαντώνη, Χριστίνα, «Συνοικία Μεταξουργείο». Στο έργο Αγριαντώνη Χριστίνα, Χατζηγιάννου, *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1995, σελ. 161

οι ρυπογόνες χρήσεις, έδειχνε ξεκάθαρα ποιες ήταν οι προθέσεις από μεριάς του κράτους αλλά και ποιο ρόλο θα διαδραμάτιζαν οι θεσμοί αυτοί στην κοινωνία.

Βασικό κριτήριο της εγκατάστασης των συγκεκριμένων κτηρίων στην περιοχή ήταν η συνύπαρξή τους με την βιομηχανία μέσω της «παραγωγής» εργατικού δυναμικού. Στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα λειτουργούσαν εργαστήρια για την εκπαίδευση των τροφίμων τα οποία εξελίχθηκαν σε εργοστάσιο. Σε συνδυασμό με το «Σχολείο των Τεχνών» το οποίο από το 1837 λειτουργούσε στο Μέγαρο Βλαχούτση⁴⁸ λίγο βορειότερα, είναι υπεύθυνο για την εκπαίδευση των μελλοντικών τεχνιτών και κατ' επέκταση των εργαζομένων στα εργαστήρια και τις βιομηχανίες της περιοχής. Είναι ξεκάθαρη λοιπόν η πρόθεση για δημιουργία μιας «βιομηχανίας εργατικών χεριών». Η εξέλιξη αυτή σε συνδυασμό με την ίδρυση του εργοστασίου του Φωταερίου το 1852 δημιούργησαν έναν πόλο έλξης για τις παραγωγικές μονάδες οι οποίες κατευθύνθηκαν προς τη συγκεκριμένη περιοχή. Έτσι την περίοδο εκείνη στην οδό Πειραιώς ξεκίνησαν να εγκαθίστανται νέες βιομηχανίες με αποτέλεσμα το τοπίο του δρόμου να γίνει άκρως βιομηχανικό.

Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε εξίσου και η εγκατάσταση στην περιοχή του Δημοτικού Βρεφοκομείου. Παρά το γεγονός ότι αρχικά εγκαταστάθηκε εκεί για να εξασφαλίσει τη μυστικότητα της διαδικασίας προσεγγίσεως της βρεφοδόχου, δεν ήταν απαλλαγμένη η απόφαση αυτή από κοινωνικές σκοπιμότητες⁴⁹. ο υποβαθμισμένος χαρακτήρας του δρόμου, η σύνδεσή του με το λιμάνι του Πειραιά

48 Το «Σχολείο των Τεχνών» αργότερα εξελίχθηκε στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και εγκαταστάθηκε το 1873 σε κτήρια στο κέντρο της πρωτεύουσας στην οδό Πατησίων. Σημείο που εξακολουθούσε να βρίσκεται κοντά στην παραγωγική ζώνη της πόλης.

49 Κορασίδου, Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1995, σελ. 111

αλλά και ο σιδηρόδρομος που έφτανε μέχρι το σημερινό σταθμό του Θησείου, είχε ως αποτέλεσμα την συγκέντρωση εσωτερικών μεταναστών στην περιοχή. Η εγκατάσταση του Βρεφοκομείου σε μία περιοχή όπου κατοικούσαν και εργάζονταν τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα⁵⁰ και ταυτόχρονα βρισκόταν δίπλα στο πλήθος των βιομηχανιών, στόχευε και στη δημιουργία εργατικών χεριών. Τα έκθετα βρέφη θεωρούνται ότι αποτελούν ένα «ζωντανό κοινωνικό κεφάλαιο»⁵¹ που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί προς όφελος της κοινωνίας κάνοντας έτσι επιτακτική την ανάγκη διάσωσής του. Η κοινωνική δαπάνη που απαιτούνταν για τον σκοπό αυτό ήταν σίγουρα μεγάλη, όμως ο μελλοντικός ρόλος των παιδιών αυτών είτε ως υπηρετικό προσωπικό είτε ως εργατικό δυναμικό της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας και βιοτεχνίας του 19ου αιώνα, θα μπορούσε να αποσβέσει το κόστος των ευεργεσιών που δέχτηκε:

«η γενική της κοινωνίας συμφορά [...] ευεργετουμένη ανταποδίδει εκα-τονταπλάσια εις την κοινωνίαν. Πόσα έκθετα δεν ανταποδίδουν εις την κοινωνίαν θρέπτρα χιλιαπλασίως; Πόσοι μεγάλοι άνδρες εις την επιστήμην, εις τας τέχνας, εις την βιομηχανίαν δεν είδον το φως του ηλίου υπό το βαρβάρως κοινωνικόν στίγμα της κλεψιγαμίας; Αλλά και εργάται απλοί και απλαί εργάτιδες να γείνουν, το παιδίον, το οποίον, έως ότου γείνη δωδεκαετής θα καταναλώση δέκα ή δεκαπέντε χιλιάδας δραχμών, αλλ' έπειτα, έως ότου γείνη εξηκοντούτης, θα δώση εις την κοινωνίαν εργασίαν τριάντα και σαράντα και πενήντα χιλιάδων δραχμών αξίας»⁵².

Αργότερα, όταν πρόεκυψε η ανάγκη για στέγαση των προσφύγων, η επιλογή της θέσης τους έγινε με βάση την απόστασή από το

50 Μαρκέτου, ό.π., σελ. 26

51 Κορασίδου, ό.π., σελ. 111

52 ό.π.

κέντρο της πόλης αλλά και την απόστασή από τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Για τον λόγο αυτό λοιπόν επιλέχθηκαν περιοχές με αποστάσεις από 1 έως 4 χιλιόμετρα από τον ιστό της πόλης και ταυτόχρονα κοντά σε βιομηχανικές μονάδες όπως οι περιοχές κοντά στην οδό Πειραιώς, οι οποίες έδιναν τη δυνατότητα απομάκρυνσης των «ανεπιθύμητων» πληθυσμών από τα αστικά κέντρα και ταυτόχρονα την δημιουργία εργατικών χεριών κοντά στη βιομηχανία. Για πρώτη φορά βλέπουμε να εφαρμόζεται ένας ηθελημένος κοινωνικός διαχωρισμός και η εμφάνιση αμιγώς λαϊκών και εργατικών περιοχών⁵³. Η στρατηγική αυτή αιτιολογούταν με επιχειρήματα που υποστήριζαν την δημιουργία ομοιογενούς κοινωνικού περιβάλλοντος στους προσφυγικούς συνοικισμούς αλλά και την διασφάλιση συνθηκών υγιεινής και την προστασία από μεταδοτικές επιδημίες. Οι πραγματικοί λόγοι του συγκεκριμένου διαχωρισμού όμως ήταν η κοινωνική απομόνωση των προσφύγων με σκοπό την πολιτική χειραγώγηση αλλά και η παραγωγή φθηνών εργατικών χεριών με σκοπό την τροφοδότηση της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας της Αθήνας και του Πειραιά⁵⁴.

Η πολιτική της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων λοιπόν ήταν από την αρχή να ενθαρρύνει την εγκατάσταση βιομηχανιών στους συνοικισμούς της με σκοπό την άμεση σύνδεση αυτών. Διατηρήθηκε δηλαδή άμεση εργασιακή πρόσδεση, που χαρακτήριζε τις συνοικίες του βιομηχανικού πληθυσμού στις αρχές του αιώνα. Με την αποκατάσταση των προσφύγων, μάλιστα, η πρόσδεση αυτή παγιώθηκε. Άλλωστε, στις περισσότερες περιπτώσεις, η βιομηχανία ακολουθούσε την αστικοποίηση, αφού ήταν ελαφριά και επέλεγε σχετικά ελεύθερα τον τόπο εγκατάστασής της. Κοντά

53 Λεοντίδου, Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2001, σελ. 202

54 Καρύδης, Δημήτρης Ν., *Τα Επτά Βιβλία της Πολεοδομίας*, εκδ. Παπασωτηρίου, Αθήνα, 2008, σελ. 257

στις πυκνοκατοικημένες εργατικές συνοικίες έβρισκε εργατικό δυναμικό, αλλά και αναπτυγμένο συγκοινωνιακό δίκτυο.⁵⁵

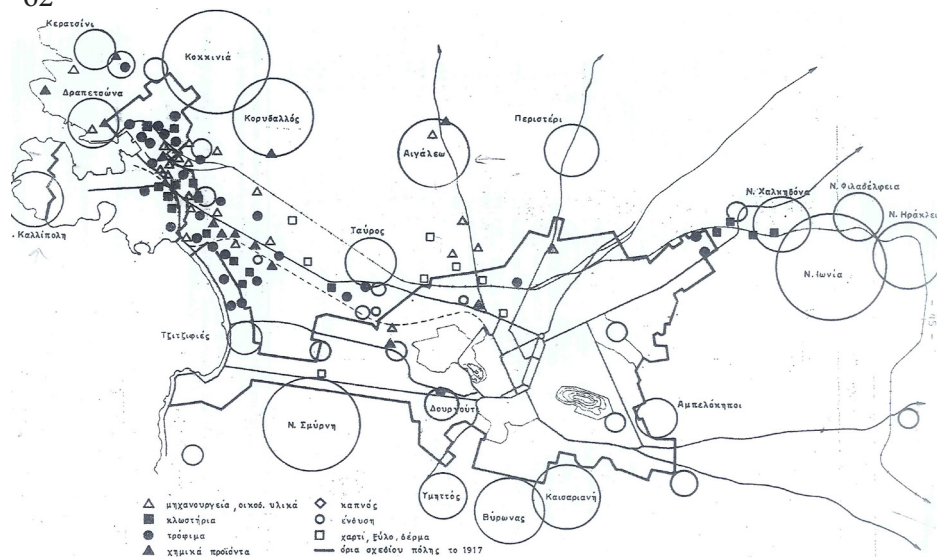
Αυτή η στενή σχέση ανάμεσα στη βιομηχανία και τους προσφυγικούς συνοικισμούς λοιπόν, την οποία ενθάρρυναν οι φορείς στεγαστικής αποκατάστασης, ισχυροποίησε ακόμη περισσότερο τον βιομηχανικό άξονα από το λιμάνι του Πειραιά ως την Αθήνα, ενός άξονα η παρουσία του οποίου ήταν ευδιάκριτη ήδη από την προηγούμενη περίοδο. Έτσι από την Δραπετσώνα, τον Σκαραμαγκά και το Πέραμα, μέχρι τον Αγ. Ιωάννη Ρέντη, τον Ταύρο και την Νέα Ιωνία, απλώθηκε ένα 'continuum' εργατικών κατοικιών και χώρων παραγωγής, που έκανε ακόμη πιο ευδιάκριτο τον γεωγραφικό, κοινωνικό/ οικονομικό διαχωρισμό ανατολικής και δυτικής Αθήνας.⁵⁶

Παρατηρούμε λοιπόν ότι υπήρχε μία αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στην βιομηχανία και τους προσφυγικούς συνοικισμούς. Αν η ύπαρξη βιομηχανίας στην οδό Πειραιώς λειτούργησε ως κριτήριο χωροθέτησης της προσφυγικής κατοικίας, με τον ίδιο τρόπο οι συνοικίες των προσφύγων, αστείρευτες πηγές φτηνής εργατικής δύναμης, λειτούργησαν ως πόλος έλξης και περιτριγυρίστηκαν με την σειρά τους από νέες βιομηχανίες.⁵⁷

55 Λεοντίδου, ο.π., σελ. 179

56 Καρύδης, ο.π., σελ. 257

57 Τροβά, Βάσω, «Των ταπεινών και καταφρονεμένων», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 13 Οκτωβρίου 2002, σελ. 29

30. Η χωροθέτηση των προσφυγικών συνοικισμών σε σχέση με την Βιομηχανία

Η ίδια αμφίδρομη σχέση λοιπόν βλέπουμε να ισχύει και στις τρεις περιπτώσεις που εξετάζονται. Τα κτήρια πρόνοιας προσελκύουν εξ αρχής νέες βιομηχανίες στη γύρω περιοχή, όμως και η ύπαρξη βιομηχανιών είναι ο κυριότερος παράγοντας επιλογής της θέσης εγκατάστασης των συγκεκριμένων θεσμών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των αρχιτεκτονικών επιλογών των υπό μελέτη κτηρίων. Όσον αφορά το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα αλλά και το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, παρά το γεγονός ότι σηματοδότησαν ουσιαστικά την αρχή της εκβιομηχάνισης στην οδό Πειραιώς, πρόκειται για δύο κτήρια νεοκλασικού ρυθμού. Παρατηρούμε λοιπόν ότι παρόλο που βρίσκονταν σε έναν καθαρά βιομηχανικό άξονα και ήταν από τις χρήσεις που σχετίζονταν άμεσα με τη βιομηχανία η αρχιτεκτονική τους ακολούθησε το αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο της εποχής διαφοροποιώντας τα κτήρια αυτά από αυτά της βιομηχανίας αλλά και από τους προσφυγικούς συνοικισμούς. Βασικό λόγο της

διαφοροποίησης αυτής αποτελεί η έννοια της ευεργεσίας.

Το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα αλλά και το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών αποτελούν κληροδοτήματα ευεργετών· για τον λόγο αυτό εγκαταστάθηκαν στο βόρειο τμήμα του άξονα της οδού Πειραιώς, το μέτωπο του οποίου καλυπτόταν από νεοκλασικά κτήρια μέχρι την συμβολή με την Ιερά Οδό. Έτσι ακολουθώντας την επίσημη αρχιτεκτονική του κράτους ενσωματώθηκαν στην περιοχή. Άλλωστε βασικό κίνητρο των ευεργετών ήταν «ο πατριωτισμός και η ευγενής φιλοδοξία αγαθής υστεροφημίας».⁵⁸ Για την επίτευξη λοιπόν αυτού του σκοπού το όνομα των ευεργετών συνδέθηκε με μνημειώδη κτήρια όπως και στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Αντίθετα στην περίπτωση των προσφυγικών συνοικισμών, βασικό μέλημα δεν ήταν η δημιουργία μνημειωδών κτηρίων. Με την άφιξη των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα δημιουργήθηκε η άμεση ανάγκη για στέγαση του πληθυσμού αυτού. Προτεραιότητα εδώ, σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιπτώσεις Πρόνοιας, ήταν η άμεση και η μαζική αποκατάσταση των ανθρώπων. Στην συγκεκριμένη περίπτωση υπεύθυνοι για την κατασκευή των κτηρίων ήταν κρατικοί φορείς, κάποιες φορές και οι ίδιοι οι πρόσφυγες, δίνοντας έμφαση, επηρεασμένοι από το μοντέρνο κίνημα, στην λειτουργία και την καλύτερη οργάνωση του χώρου και όχι στην μνημειώδη μορφή όπως αναφέρθηκε στις προηγούμενες περιπτώσεις.

«Οι περισσότεροι συνοικισμοί της Ε.Α.Π. δείχνουν την προσπάθεια και την κατεύθυνση της Επιτροπής να χτιστούν οπωσδήποτε με τη μικρότερη δαπάνη και όσο το δυνατό πιο σύντομα σπίτια για να φύγουν οι πρόσφυγες από τις παράγκες και τις αποθήκες.»⁵⁹

58 Μπίρης, Κώστας Η., *Αι Αθήναι, Από του 19ου εις τον 20ο Αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1996, σελ. 159

59 Βασιλείου, Ιωάννης, *Η λαϊκή κατοικία, Κοινωνικές, τεχνικές και οικονομικές*

Βλέπουμε λοιπόν ότι οι λειτουργίες αυτές, παρά το γεγονός ότι είναι άμεσα αλληλοεξαρτώμενες και συμβαδίζουν χωρικά καθώς βρίσκονται στον ίδιο άξονα, διαφοροποιούνται αρχιτεκτονικά. Η μνημειώδης, επίσημη αρχιτεκτονική του Ορφανοτροφείου και του Βρεφοκομείου, συνορεύει με τις λιτές μορφές των προσφυγικών πολυκατοικιών αλλά και τις πρόχειρες κατασκευές των προσφυγικών παραπηγμάτων προσδίδοντας στο βιομηχανικό τοπίο της οδού Πειραιώς έναν χαρακτήρα πολύπλοκο και ετερογενή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Έντυπη Βιβλιογραφία

- _ Αγριαντώνη, Χριστίνα, «Συνοικία Μεταξουργείο». Στο έργο Αγριαντώνη Χριστίνα, Χατζηϊωάννου, Μαρία Χριστίνα, *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1995
- _ Βασιλείου, Ιωάννης, *Η λαϊκή κατοικία, Κοινωνικές, τεχνικές και οικονομικές απόψεις. Η λαϊκή κατοικία σε διάφορες ξένες χώρες και στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1944
- _ Γκιζελή, Βίκα Δ., *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα (1920- 1930)*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1984
- _ Δίκαιος, Κώστας, «Ο εκτενής 19ος αιώνας και οι απαρχές του κράτους πρόνοιας», στο Συλλογικό Έργο *Ιστορία Κοινωνικής Πολιτικής*, εκδ. Gutenberg, 2010
- _ Έγγραφο αγνώστου συγγραφέα από αρχείο ιδρύματος Χατζηκώνστα, *Εξ Αγοράς: Κ. Βράνη – Π. Ομηρίδη- Δημοσίου, Ακίνητον: Διώροφος- Τριώροφος- μεθ' Υπογείων, Κείμενη: Επί της οδού Πειραιώς 68- Μυλλέρου- Αγισηλάου- Θερμοπυλών, ΑΝΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΤΟΝ*, αχρονολόγητο
- _ Ζήβας, Διονύσης Α., *Architectural Guide to Athens*, μετάφραση Κιοσέογλου Νερίνα, έκδοση Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2016
- _ Κανετάκης, Ιωάννης, Μπενέκη, Ελένη, Σαρηγιάννης, Γεώργιος Μ., *Άγιος Ιωάννης Ρέντη. Η Ιστορική και η Πολεοδομική του εξέλιξη*, Δήμος Άγιου Ιωάννη Ρέντη, Αθήνα, 2002
- _ Καρύδης, Δημήτρης Ν., *Τα Επτά Βιβλία της Πολεοδομίας*, εκδ. Παπασωτηρίου, Αθήνα, 2008
- _ Κορασίδου, Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές*

τους. *Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1995

– Λεοντίδου, Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2001

– Μακρή, Μαρίνα, Σκαγιάννης, Παντολέων, «Αποβιομηχάνιση και Μετασχηματισμός του Χώρου: Η περίπτωση της οδού Πειραιώς», εισήγηση στο 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος, Σεπτέμβριος 27-30, 2012, σελ. 358-366

– Μπελαβίλας, Νίκος, «ΟΔΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ», εισήγηση στο Συνέδριο: *Το τέλος των γιγάντων, Βιομηχανική Κληρονομιά και Μετασχηματισμοί των Πόλεων*, Βόλος, Νοέμβριος 22-25, 2007

– Μπελαβίλας, Νίκος, Βαταβάλη, Φερενίκη «Ο μετασχηματισμός της Οδού Πειραιώς», εισήγηση στο Συνέδριο: *Το τέλος των γιγάντων, Βιομηχανική Κληρονομιά και Μετασχηματισμοί των Πόλεων*, Βόλος, Νοέμβριος 22-25, 2007, σελ. 277-285

– Μπίρης, Κώστας Η., *Αι Αθήναι, Από του 19ου εις τον 20ο Αιώνα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1996

– Μπίρης, Κώστας Η., *Η Νέα Αθήνα πρωτεύουσα του ελληνισμού*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα, 2017

– Παπαδοπούλου, Ελίζα, Σαρηγιάννης, Γεώργιος Μ., *Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2006

– Πολύζος, Ιωάννης, *Η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης, συμβολή στην έρευνα για τον αστικό χώρο στην Ελλάδα*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 1984

– Πολύζος, Ιωάννης, *Μικρασιατικός Ελληνισμός, Πολεοδομικές επιπτώσεις από την εγκατάσταση των Προσφύγων*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 1979

– Σκοπελίτης, Στέλιος Β., *Νεοκλασικά της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 1999

– Στασινοπούλου, Όλγα Β., σημειώσεις για το μάθημα *Κοινωνική Πολιτική: βασικές έννοιες, ιστορική εξέλιξη, φορείς και πρότυπα*, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, 2006

– Στασινοπούλου, Όλγα Β., *Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική εξέλιξη, σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, έκδοση Gutenberg, Αθήνα, 1997

– Συλλογικό Έργο, *Ερνέστος Τσίλλερ αρχιτέκτων [1837- 1923]*, εκδ. Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα, 2010

– Τραυλός, Ιωάννης, *Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδ. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1967

– Φεσσά- Εμμανουήλ, Ελένη, *Δοκίμια για τη Νέα Ελληνική Αρχιτεκτονική: θεωρητικά, ιστορικά, κριτικά*, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα, 2001

– Bronislaw Geeremek, *La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres du Moyen Âge à nos jours*, Gallimard, Παρίσι, 1987

Τύπος

- _ Μαγουλιώτης, Νίκος, Περδίκης, Τάκης, *Πειραιώς 68. Ένα πολυχρηστικό συγκρότημα στο Μεταξουργείο*, Αρχιτέκτονες, Αθήνα, 2014, τχ. 14-15, σελ. 6-7
- _ Μπελαβίλας, Νίκος, *Ο δρόμος με τις φάμπρικες*, Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, Αθήνα, 13 Οκτωβρίου 2002, σελ 3-9
- _ Μαρκέτου, Πελαγία, *Το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών*, Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 13 Οκτωβρίου 2002, σελ. 24-26
- _ Τροβά, Βάσω, *Των ταπεινών και καταφρονεμένων*, Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, Αθήνα, 13 Οκτωβρίου 2002, σελ 28-29

Διπλωματικές εργασίες

- _ Κολοβού, Αλεξάνδρα, *Το κράτος Πρόνοιας τον 20ο Αιώνα, Σύγκριση Ελλάδας- Ιταλίας στις πολιτικές αντιμετώπισης της φτώχειας*, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος, 2013
- _ Μαγγιώρος, Πέτρος, Αναγνωστόπουλος, Δημοσθένης, Εξέλιξη Προσφυγικού Συνοικισμού Ταύρου, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πειραιά, Αθήνα, 2017

Ερευνητικές εργασίες- Διαλέξεις

- _ Μυτιληναίου Σοφία, *Διάλογοι αρχιτεκτονικής και Πρόνοιας. Δύο ιστορικά Ελληνικά Ορφανοτροφεία*, Σχολή Αρχιτεκτόνων Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά, 2010
- _ Κοκκίνης Μιχαήλ, Χαματζόγλου Κωνσταντίνα Μαρία, *Η Οδός Πειραιώς. Το γραμμικό Αστικό Παλίμψηστο και η μεταβιομηχανική εκδοχή του*, Σχολή Αρχιτεκτόνων Ε.Μ.Π, Αθήνα, 2018

Διαδικτυακές Πηγές

- _ http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=220
- _ <https://ourathens.blogspot.com/2014/04/1947-1950.html>
- _ <http://www.sfiha.gr/index.php/to-orfanotrofeio>
- _ <https://www.reporter.gr/Apopseis/Istories/item/214134-Ge-wrgios-Chatzhkwnstas-%C2%ABO-hpeirwths-emporos-eyergeths-toy-Ellhnikoy-Ethnoys%C2%BB>
- _ <http://omadaasty.blogspot.com/2014/11/odospeiraios.html>
- _ <https://zsgiannina.gr/wp-content/uploads/2015/11/391-%CE%A7%CE%B1%CF%84%CE%B6%CE%B7%CE%BA%CF%8E%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%82.pdf>
- _ http://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2013/02/blog-post_4.html
- _ http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/sectionb2/section_b2tekmeria-renti-gr.html

Πηγές Εικόνων

- εικ.1: Μπίρης, Κώστας Η., *Η Νέα Αθήνα πρωτεύουσα του ελληνισμού*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα, 2017, σελ.277
- εικ.2: Μπίρης, Κώστας Η., *Η Νέα Αθήνα πρωτεύουσα του ελληνισμού*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα, 2017, σελ. 448
- εικ.3: Η Αθήνα μέσα στον χρόνο, φωτ. Γεώργιος Μπακούρος
- εικ.4: Ιδία Επεξεργασία
- εικ.5: Ιδία Επεξεργασία
- εικ.6: Ιδία Επεξεργασία
- εικ.7: Ιδία Επεξεργασία

εικ.8: Τραυλός, Ιωάννης, *Νεοκλασσική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδ. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1967, σελ. 134

εικ.9: Συλλογικό Έργο, *Ερνέστος Τσίλλερ αρχιτέκτων [1837-1923]*, εκδ. Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα, 2010, σελ. 21

εικ.10: <http://www.sfiha.gr/index.php/fotos/category/3-palioktirio>

εικ.11: Τραυλός, Ιωάννης, *Νεοκλασσική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδ. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1967, σελ. 136

εικ.12: Τραυλός, Ιωάννης, *Νεοκλασσική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδ. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1967, σελ. 137

εικ.13: Συλλογικό Έργο, *Ερνέστος Τσίλλερ αρχιτέκτων [1837-1923]*, εκδ. Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα, 2010, σελ. 275

εικ.14: Αρχείο ΕΡΤ, Συλλογή Πέτρου Πουλίδη (<https://archive.ert.gr/2179/>)

εικ.15: <http://www.sfiha.gr/index.php/fotos/category/5-ergastiria>

εικ.16: <http://www.sfiha.gr/index.php/fotos/category/5-ergastiria>

εικ.17: Μαγουλιώτης, Νίκος, Περδίκης, Τάκης, *Πειραιώς 68. Ένα πολυχρηστικό συγκρότημα στο Μεταξουργείο*, Αρχιτέκτονες, Αθήνα, 2014, τχ. 14-15 (φωτ. Λουιζίδης Χ.)

εικ.18: Ιδία Επεξεργασία

εικ.19: Σκοπελίτης, Στέλιος Β., *Νεοκλασικά της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 1999

εικ.20: Συλλογή Μουσείου Μπενάκη, φωτ. Βούλα Παπαϊωάννου

(https://www.benaki.gr/index.php?option=com_collection-items&view=collectionitem&id=136951&Itemid=&lang=el)

εικ.21: Φωτ. Βούλα Παπαϊωάννου, (<https://ourathens.blogspot.com/2014/04/1947-1950.html>)

εικ.22: Ζήβας, Διονύσης Α., *Architectural Guide to Athens*, μετάφραση Κιοσέογλου Νερίνα, έκδοση Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2016, σελ. 60

εικ.23: http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=220

εικ.24: Ιδία Επεξεργασία

εικ.25: Λεοντίδου, Λίλα, Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 2001, σελ. 208

εικ.26: Μπελαβίλας, Νίκος, Η στέγαση των προσφύγων (ΥΠΕΧΩΔΕ)

εικ.27: Παπαδοπούλου, Ελίζα, Σαρηγιάννης, Γεώργιος Μ., Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2006, σελ. 26

εικ.28: Αρχείο ΕΡΤ, Συλλογή Πέτρου Πουλίδη (<https://archive.ert.gr/5441/>)

εικ.29: Αρχείο ΕΡΤ, Συλλογή Πέτρου Πουλίδη (<https://archive.ert.gr/5435/>)

εικ.30: Πολύζος, Ιωάννης, Η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης, συμβολή στην έρευνα για τον αστικό χώρο στην Ελλάδα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 1984, σελ. 45

Περίληψη

Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση του χωρικού αποτυπώματος της σχέσης Εργασίας και Πρόνοιας στην Βιομηχανική οδό Πειραιώς, μαζί με μια προσπάθεια ερμηνείας της εξέλιξής του.

Η χρονική περίοδος που μας απασχολεί εκτείνεται από τον 19ο αιώνα μέχρι τα χρόνια αμέσως μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Αντικείμενο της έρευνας αποτελούν τα κτήρια Πρόνοιας που εντοπίζονται πάνω στον άξονα της οδού Πειραιώς σε σχέση με τις παρακείμενες βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Τα κτήρια αυτά είναι το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, το Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα και οι προσφυγικοί συνοικισμοί που χωροθετήθηκαν σε περιοχές εκατέρωθεν της οδού Πειραιώς μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Και στις τρεις περιπτώσεις διαφαίνεται η σύνδεση τους με τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις μέσω της άμεσης ή έμμεσης παραγωγής εργατικών χεριών.